

Ο ΛΕΓΟΜΕΝΟΣ ΤΥΜΒΟΣ ΚΟΚΚΟΛΑΤΩΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Ἡ περίοδος τὴν ὁποῖαν διανύομεν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης μὲ ἀντικείμενον τὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς προϊστορίας καὶ πρωτοϊστορίας, εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ καὶ αὐτὸ διότι μελετῶνται ἰδιαιτέρως καὶ μὲ μεγάλην ἔντασιν καὶ παραγωγικότητα οἱ τύμβοι τῆς Μεσοελλαδικῆς (ΜΕ) ἐποχῆς καὶ ὁ σύγχρονός των πολιτισμὸς μὲ στόχον, παρὰ διαφορῶν ἐρευνητῶν, τὴν συναγωγὴν ἐθνολογικῶν συμπερασμάτων. Ἡδὴ, αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν Μεσσηνιακῶν τύμβων ἔχουν δώσει ἀπτάς ἀποδείξεις ὡς πρὸς τὴν μεσογειακὴν προέλευσιν καὶ καταγωγὴν τῶν ἐν αὐτοῖς διαπιστωθέντων ἐθίμων ταφῆς (ταφὴ εἰς πίθους καὶ παρατιθέμενα κτερίσματα), ἀποκλεισμένης, οὕτω, τῆς δυνατότητος (καὶ πιθανότητος) νὰ προήρχοντο οἱ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἐκπροσωποῦν, ἐκ τοῦ βορειοβαλκανικοῦ ἢ εὐρωασιατικοῦ χώρου. Τοῦτο παρεδέχθη εἰς πρόσφατον ἐπικοινωνίαν καὶ ὁ εἰδικὸς ἐπὶ τῶν προϊστορικῆς ἐποχῆς τύμβων τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας ἀνασκαφεὺς καθηγητὴς κ. Frano Prendi.

Κατὰ συνέπειαν, ἐπιβάλλεται νὰ δίδεται ἀπόλυτος προσοχὴ εἰς τὸν τύπον τῶν ἀνασκαπτομένων ταφικῶν μνημείων καὶ νὰ μὴ γίνωνται λάθη κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν των, διότι δημιουργοῦνται παραπλανητικαὶ ἐντυπώσεις καὶ ἐμφανίζονται περιοχαὶ ὡς περιλαμβάνουσαι καὶ ΜΕ τύμβους εἰς τὰ ἐκτεταμένα των προϊστορικὰ νεκροταφεῖα (Κεφαλληνία, Λευκάδα, Μακρύσια, Σαμικόν, Βολιμίδια Τριφυλίας, Ἄργος, Μυκῆναι), ἐνῶ δὲν εἶχον. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀλλοιώνονται τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς φορεῖς τοῦ πολιτιστικοῦ τούτου φαινομένου τῶν τύμβων.

Ἄλλως τε καὶ οἱ τάφοι R τῆς Λευκάδος εἶναι κτιστὰ κυκλικὰ κυλινδρικὰ ὑπέργεια ταφικὰ μνημεῖα καὶ δὲν εἶχον κωνικὴν ἐπικάλυψιν χρώματος, ὥστε νὰ μορφοποιῇται τύμβος εἰς τὸ σύνολον τοῦ μνημείου.

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα πληθὺς τῶν τυμβικῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα, λίαν προσφυῶς, ἐχαρκτηρίσθησαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Μαν. Ἀνδρό-

νικου¹ «τηλεφανή»). Ὅμοίως γνωστά εἶναι ὁ τρόπος σχηματισμοῦ των καὶ ἡ πολυμορφία των. Συγκεκριμένως, ἐσχηματίζοντο εἴτε ἀπλῶς, δι' ἐπισωρεύσεως χώματος, εἴτε καὶ διὰ λίθων πρὸς σχηματισμὸν κρητίδος καὶ μανδύου ἐπικαλύψεως. Βεβαίως, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὕφιστατο καὶ περίβολος, κατὰ βάσιν ὡς ἀναλημματικὸς τοῦχος, πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων τοῦ τύμβου. Οὕτως, ἐπετυγχάνετο ἡ μορφοποίησις τοῦ κυκλικοῦ τούτου συνόλου, διὰ τὸ ὅποιον ὁ περιφερειακὸς περίβολος ἐχρησίμευε, συνηθέστατα, καὶ ὡς ὄριον ἔναντι παρακειμένων τύμβων.

Ἐναντι αὐτῆς τῆς πραγματικότητος ἔχουν διατυπωθῇ, κατὰ περιπτώσεις, ἀπόψεις περὶ νεκροταφείων ὅτι ἀπετέλουν τύμβον, ἢ ὅτι περιελάμβανον τύμβον ἢ τύμβους, πλὴν ὅμως, χωρὶς νὰ ὑποδηλοῦται εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν ἔκθεσιν, τοῦλάχιστον, οἰοδῆποτε στοιχεῖον πείθον περὶ αὐτῆς τῆς νομιζομένης ἐπισωρεύσεως χώματος (ἢ καὶ λίθων), μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχῃ δημιουργηθῇ, ἐν πολλοῖς, παρῆλλαγμένη καί, κατὰ συνέπειαν, παραπλανητικὴ εἰκὼν περὶ τῶν ΜΕ τύμβων, οἱ ὅποιοι ἦσαν σαφῶς ὀλιγώτεροι τῶν ἤδη θεωρουμένων.

Μεταξὺ αὐτῶν καταλέγεται καὶ ὁ λεγόμενος «τύμβος» τῶν Κοκκολάτων Κεφαλληνίας (μεταξὺ τοῦ χωρίου Κοκκολᾶτα καὶ τοῦ χωρίου Μενεγάτα), δι' αὐτό, δηλ., τὸ νεκροταφεῖον διὰ τὸ ὅποιον ὑπάρχει καὶ σαφὴς περιγραφή τοῦ ἀνασκαφείως του², χαρακτηριζόμενον ὡς «νεκροταφεῖον προμυκηναϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν χρόνων», καὶ ἀπεικονίσας του, ἐνῶ, ἀντιθέτως, δὲν ἔχει γίνει, οὔτε προσφάτως, ὡς ἦτο ἀπαραίτητον, τομὴ πρὸς ὑποδήλωσιν τῆς καταστάσεως καθόλου.

Εἰδικῶς ὁ ἀνασκαφεὺς του, αἰμνήστος Παναγῆς Καββαδίας, ἀναγράφει ὅτι «τὸ προμυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον συνέστηκεν ἐκ κιβωτισσῶν τάφων», τοῦτου δὲ τοῦ κατὰ τοὺς προμυκηναϊκοὺς χρόνους ὀργανωθέντος νεκροταφείου ἐγένετο χρῆσις καὶ κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὅποτε ἐκτίσθησαν καὶ δύο θολωτοὶ τάφοι. Οὕτως ἐπεξήγησεν ὀρθότατα —καὶ μὲ ἄλλας, βεβαίως, λεπτομερείας— ὁ Καββαδίας τοὺς λόγους διὰ τὰς ἐπὶ μέρους χρονολογήσεις.

Ἡ ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιέχεται εἰς τὰ ΠΑΕ 1912, 250 κ.ἑξ., ἀπεικονίζεται δέ, ὡς ἐσημειώθη, καὶ ὁ χώρος (αὐτόθι, εἰκ. 7), περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Καββαδίας παρέχει τὴν ἀκόλουθον περιγραφὴν: Ὁ χώρος, ἐν ᾧ τὸ προκειμενον νεκροταφεῖον, εἶναι βραχῶδες ὀροπέδιον. Προέχει δὲ ὁ βράχος τῇδε

1. Μαν. Ἀνδρόνικος, «Ἑλληνικὰ Ἐπιτάφια Μνημεῖα», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* (ΑΔ) 17, 1961/62, σ. 174.

2. Παν. Καββαδίας, «Περὶ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφῶν», *Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (ΠΑΕ)* 1912, σσ. 247 κ.ἑξ., ἰδιαιτέρως δὲ ἡ ἔκθεσις ὑπὸ τὸν τίτλον «Μυκηναϊκὸν καὶ Προμυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον κατὰ τὰ Κοκκολάτα», σσ. 250-258, παρ. 9. πίν. Ι, εἰκ. 1-9. Πρβλ. καὶ Παν. Καββαδίας, *Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία*, Ἐν Ἀθῆναις 1909/1914, σ. 371.

κακεῖσε καὶ οὕτω σχηματίζονται μεταξὺ χάσματα, ὧν ἄλλα μὲν, ὡς εἶχον, ἄλλα δὲ διὰ μικρᾶς καὶ ἀκανονίστου ἐργασίας ἐχρησίμευαν ὡς τάφοι. Ἐκ τοιούτων ἰδίᾳ χασμάτων, ἐξεργασμένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καὶ προσλαβόντων σχῆμα ἀκανονίστων λαξευμάτων, ἀποτελοῦνται οἱ λακκοειδεῖς τάφοι Γ, ὧν φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν βλέπει τις εἰς εἰκ. 9).

Ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Παναγῆ Καββαδία (ιδίᾳ, εἰκ. 7) ἀποδεικνύεται ὅτι οὐδεμία συσσώρευσις χώματος εἶχε ἐπιχειρηθῇ εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ νεκροταφείου πρὸς σχηματισμὸν (ὡς νοεῖται προσφάτως) τύμβου. Αὐτὸ ἐμφαίνεται ἐκ τῶν θεμελίων τῶν ἀποκαλυφθέντων μνημείων, τὰ ὅποια θεμέλια ὑπερέχουν εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν. Ἀντιθέτως, ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν θολωτῶν τάφων καὶ τοῦ λεγομένου «Θ» τεκμαίρεται ὅτι κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν, καὶ ὅχι κατὰ τὴν ΜΕ, ἐποχὴν ἐσχηματίζετο ὅχι πολύτυμβος, ἀλλὰ, εἰδικώτερον, ἀλληλοδιαδοχῇ ἐξαμμάτων, τὰ ὅποια, δυνατόν, νὰ μὴ ἀπεῖχον, ἕκαστον, τοῦ τύμβου. Δηλαδή, ὑπῆρχον ἐπὶ μέρους ἐξάρσεις, πάντως, ὅχι ἐνιαῖος τύμβος.

Ἐτερον ἐνδιαφέρον σημεῖον ἀποτελεῖ ἡ περιγραφή τῶν κιβωτισσχημῶν τάφων καὶ ἡ περίοδος εἰς τὴν ὁποίαν οὗτοι ἀνάγονται. Πράγματι, ρητῶς ἀναγράφεται ὑπὸ τοῦ Καββαδίου ὅτι «ἦτο δὲ ὁ θολωτὸς τάφος «Β» ἐκτισμένος ἐπὶ τοῦ κιβωτισσχήμου τάφου «Β'», φαίνεται δὲ ὅτι εἰς χρόνους καθ' οὓς ὑπῆρχεν ὁ κιβωτισσχημὸς τάφος, οἰκογένειά τις ἔθαπτε τοὺς νεκροὺς τῆς ἐν τῷ παρὰ τὸν τάφον τοῦτον βραχῶδει χώρῳ, ἰδίᾳ ἐν τοῖς λαξεύμασι μ, ρ, ψ»³.

Ἡ χρῆσις τῶν λαξευμάτων διὰ ταφὴν εἶναι δηλωτικὴ τῆς ἀνυπαρξίας τύμβου καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν ἐπιδέχεται συζήτησιν. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Καββαδίου εἶναι σαφές; «Κατὰ ταῦτα, ἄρα οἱ ἐν τῷ προκειμένῳ Μυκηναϊκῷ νεκροταφείῳ κτιστοὶ θολωτοὶ τάφοι εἶναι ὑστερώτεροι τῶν κιβωτισσχημῶν» καὶ τοῦτο διότι ὁ θολωτὸς Β ὑπέρκειται τοῦ κιβωτισσχήμου Β'⁴. Εἰς ἄλλο δημοσίευμα τοῦ Καββαδίου οἱ κιβωτισσχημοὶ τάφοι χαρακτηρίζονται προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς⁵.

Ὁ Π. Καλλιγᾶς⁶ παρουσίασε ἐκ νέου τὸ νεκροταφεῖον τῶν Κοκκολάτων

3. Παν. Καββαδίας, ΠΑΕ 1912, σ. 255.

4. Αὐτόθι.

5. Παν. Καββαδίας, *Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία*, ἔ.δ., σ. 371.

6. Π. Καλλιγᾶς, «Κεφαλληνιακὰ Γ'», *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν (ΑΑΑ) IX* 1977, σσ. 116-125. Αἱ παραπομπαί, ποὺ παρέχονται διὰ τὴν ἀνασκαφικὴν ἐκθεσιν τοῦ Παν. Καββαδία, δέον ὅπως διορθωθοῦν ὡς ἀκολούθως: εἰς σ. 116 πρόσθετος: München 1927, σ. 207 κ.ἐξ., εἰς σ. 117 ἀντὶ 1909, ἀνάγνωθι τὸ ὁρθόν: 1912, εἰς σ. 118 ἀντὶ ΠΑΕ 1912, σ. 237, ἀνάγνωθι τὸ ὁρθόν: ΠΑΕ 1912, 247 καὶ ἀντὶ ΠΑΕ 1909, ἀνάγνωθι τὸ ὁρθόν: 1912.

Τὴν ἀποψιν ὅτι τὸ νεκροταφεῖον Κοκκολάτων ἦτο τύμβος, εἶχεν ὑποστηρίξει καὶ ἡ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων δρ. Εὐαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Οἱ Τύμβοι τοῦ Ἀργεῶς*, Διαιτριβὴ ἐπὶ διδασκαρίᾳ, Ἀθῆναι 1980, σ. 234. Ἀντιθέτως, ὑπὸ τοῦ καθηγ. δρ. Richard Hope Simpson, καὶ τοῦ δρ. Oliver T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisa-*

και ύπεστήριξε ὅτι «βάσιμα μπορεῖ κανεῖς (ἄρα, οὐδεῖς;) νὰ ὑποθέσει ὅτι οἱ ἐξί κιβωτιόσχημοι ΜΕ τάφοι, ποὺ σημειώνονται στὸν παρένθετο πίν. Ι τῶν ΠΑΕ 1912 (Β' Β' - Γ-Δ-Ε-Ζ) καὶ τὸ κτίσμα Θ, ἀνῆκαν σὲ ἓνα ἀρχικὸ τύμβο, διαμέτρου περίπου 18μ., ποὺ διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ ἀνασκαφέα. Ἡ ἀκτινωτὴ διάταξη τῶν κιβωτιοσχήμων τάφων καὶ ἡ περιφερειακὴ δῆλωση τῶν ὁρίων τῆς ἀνασκαφῆς στὸ σχεδιάγραμμα ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτὴ (εἰκ. 1)». Ἡ πρότασις εἶναι ἰδιαιτέρως ἐλκυστικὴ καὶ ἐνδείκνυται νὰ ἀντιμετωπισθῇ μὲ νηφαλιότητα.

Ἐφ' ὅσον, ὅμως, ἐπιχειρεῖται ἡ διόρθωσις παλαιᾶς ἀπόψεως, ὥφειλε ὁ μελετητὴς νὰ παραθέσῃ τὰς προσωπικὰς του ἐπὶ τόπου (εἰς τὸ νεκροταφεῖον) παρατηρήσεις καὶ νὰ πείσῃ περὶ τοῦ τυμβοειδοῦς σχηματισμοῦ τοῦ νεκροταφείου, ἥτοι ὅτι αὐτὸ περιελάμβανε συσσώρευσιν χώματος εἰς τὸ σύνολον τῆς ἀνασκαφείσης ἐκτάσεως καὶ δὴ καὶ πρὸ τῆς ἀνεγέρσεως κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν τῶν δύο μικρῶν θολωτῶν τάφων. Ἐπ' αὐτοῦ, οὐδόλως ἐσημειώθη ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὑψηλοῦ τεχνητοῦ ἐξάρματος. Παράλειψιν, ὁμοίως, ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς πλεόν ὅτι δὲν ἐπεχειρήθη νὰ δοθῇ εἰς τὰ ΑΑΑ ἡ ἀπαραίτητος τομὴ τοῦ νεκροταφείου, ὥστε νὰ φανῇ ὅτι ὑπῆρχε συσσώρευσις χώματος ἢ ὄχι. Συγκεκριμένως, ἐνδιαφέρει κατὰ πόσον καὶ οἱ κιβωτιόσχημοι εἶχον σχηματισθῇ ἐπιφανειακῶς (ὑψηλότερον ἢ τὰ λαξεύματα τοῦ βράχου), ὅπως εἰς ἄλλους πραγματικoὺς τύμβους (Βρανᾶ Ι Μαρθῶνος, ὅπου τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῶν κιβωτιόσχῆμων καὶ λακκοειδῶν τάφων συνέπιπτε πρὸς τὴν ἀνωτάτην ἐπιφάνειαν τοῦ τύμβου) ἢ βαθύτερον, ὡς ὑποστηρίζει ὁ Π. Καλλιγᾶς.

Ἀντιθέτως, βασιζόμενος εἰς προσωπικὰς του σκέψεις, ἐπάγεται τὰ ἀκόλουθα: «Ἄν ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι ὀρθή, ὁ «τύμβος» τῶν Κοκκολάτων θὰ μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τοὺς τύμβους τῆς Δυτ. Πελοποννήσου (Σαμικοῦ Ἡλείας καὶ τῆς Πυλίας)»⁷.

Ἀλλὰ, εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ μικρὸς διαμέτρου (5μ.) «τύμβος» τοῦ Σεμικοῦ⁸

tion in the Bronze Age, Vol., I: The Mainland and Islands, Göteborg 1979, σ. 188 (Ε 23) καὶ τοῦ πρώτου τούτων πάλιν, *Mycenaean Greece*, Park Ridge 1981, σ. 157 (G 16), δὲν πιθανολογεῖται ΜΕ χρόνον τύμβος. Τέλος, οὔτε ὁ καθηγ. δρ. Olivier Pelon, *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires*, Paris 1976, σσ. 258-259 (51), 418-419, πίν. 125-126, διετύπωσε παρομοίαν ὑπόθεσιν.

7. Π. Καλλιγᾶς, *ΑΑΑ* X, 1977, ἔ.ἀ., σ. 118.

8. Νικ. Γιαλούρης, «Μυκηναϊκὸς τύμβος Σαμικοῦ», *ΑΔ* 20, 1965, Α' (Μελέται), σσ. 6-40, 185-186, πίν. 5-25 καὶ σχέδ. 1-2 ἐν κειμένῳ. Πρβλ. τοῦ ὑπογραφομένου, «Οἱ Μεσοελλαδικοὶ τύμβοι τῆς Μεσσηνίας. Ἐθνολογικὰ προβλήματα καὶ συμπεράσματα», Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Μυκηναϊολογικοῦ Συνεδρίου «Προμυκηναϊκὴ καὶ Μυκηναϊκὴ Πύλος» σ. 132 (ὑπὸ ἐκδοσιν), Ἀγγ. Λιάγκουρα, α' Ἀρήνη», Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Ἡλιακῶν Σπουδῶν (1978), *Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα* 7, Ἀθῆναι 1980, σσ. 261-268 καὶ Sp. Iakovidis, «Royal Shaft Graves Outside Mycenae», *Temple University Aegean Symposium* 6, 1981, σ. 21, σ. 21.

πᾶν ἄλλο ἢ τύμβος εἶναι· πρόκειται περὶ ἀνοικτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν ταφικοῦ κύκλου, δηλ., περὶ ἐνὸς τμήματος τοῦ τοπικοῦ νεκροταφείου καὶ ἀνήκε εἰς ἓνα ἀπὸ τὰ γένη τῆς περιοχῆς. Ἔτερον τμήμα τοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου εὐρέθῃ προσφάτως (θέρος 1981) εἰς μικρὰν ἀπόστασιν (ὀλίγων δεκάδων μέτρων) ἀπὸ τοῦ θεωρουμένου τύμβου^{8α}. Ὁ θεωρούμενος τύμβος περιεβάλλετο ὑπὸ ἀμφιπροσώπου περιβόλου-τοίχου καὶ αὐτὸ δίκην ὀρίου, ἥτοι πρὸς διαχωρισμὸν τῶν ἐν αὐτῷ τάφων ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ ὑπολοίπου νεκροταφείου ποὺ ἀνήκον εἰς ἄλλο γένος ἢ εἰς ἄλλην οἰκογένειαν.

Εἰδικῶς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κατασκευάσμα «Θ» τοῦ νεκροταφείου τῶν Κοκκολάτων, δεόν ὅπως σημειωθῇ ὅτι, ἐὰν τὸ κτίσμα Θ ἀνῆκεν ὄντως εἰς τύμβον, ἢ εἰσοδὸς του θά ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τμήμα τοῦ θεωρουμένου τύμβου, πρὸς Α, ΝΑ, ἐνῶ φαίνεται νὰ σχηματίζεται μὲ τὴν εἰσοδὸν εἰς σημεῖον μὴ προσιτόν, ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ ὑποτιθεμένου συσσωρευμένου χώματος (ἐὰν ὁ τύμβος ἐσχηματίζετο πράγματι)⁹ καὶ δὴ καὶ μὲ τὴν μίαν μακρὰν πλευρὰν παραλλήλως βαίνουσιν πρὸς τὴν ὑποθετικὴν περιφέρειαν τοῦ πάντοτε ὑποτιθεμένου τύμβου.

Τὸ πεταλόσχημον κτίσμα τοῦ τύμβου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλιῶν ἐπιστοποιήθη τῷ 1980 ὅτι ἀνῆκε εἰς τὸν ἀνανεωθέντα ΜΕ τύμβον ἐνὸς γένους τῆς περιοχῆς¹⁰. Τὸ εἰς Μαραθῶνα ἀνασκαφὴν (1970) «ταφικὸν πεταλοειδὲς κτίσμα μὲ δύο λίθους ὀρθοῦς εἰσέτι ὡς στήλας» ἦτο ἐκτὸς τῶν τύμβων καὶ δὲν φαίνεται ὅτι ἀνῆκεν ὀργανικῶς εἰς ἓνα ἐξ αὐτῶν¹¹. Βεβαίως, ἀναμένεται καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πρὸς τῆς εἰσόδου τοῦ Μουσείου τοῦ Μαραθῶνος τύμβου πρὸς διευκρίνησιν τῆς καταστάσεως. Ἀλλὰ ἀψιδωτὰ ἐξωτερικῶς κτίσματα γνωρίζομεν¹² ἀπὸ τὸν ΥἼΕ Ι/Π τύμβον Β Βρανᾶ, ἀπὸ τὰ ἐκτεταμένα ΜΕ νεκροταφεῖα τοῦ Ἀργους, ἀπὸ τὸν τύμβον εἰς Ἀκόνας Καρποφόρας (μὲ δύο μικροὺς ἀψιδωτοὺς τάφους (Ι, ΙΙ) καὶ ἓνα κιβωτίσχημον (ΙΙ) ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ θεω-

8α. (προσθήκη) Ἑλ. Παπακωνσταντίνου, «Κάτω Σαμικό», *ΑΔ* 36, 1981, (1989), Β', σσ. 148-149' 37, 1982 (1989), σσ. 133-134. 38, 1983 (1989), σσ. 109-110.

9. Παν. Καββαδίας, ἑ.ἀ., *ΠΑΕ* 1912, παρ. πίν. Ι (πρὸ σ. 247), Π. Καλλιγᾶς, ἑ.ἀ., *ΑΔΑ* Χ, 1977, 117. Πρβλ. G. Touchais, *BCH* 103, 1979, σ. 568 καὶ Γ.Σ. Κορρές, «Ἐρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν», *ΠΑΕ* 1978 (1980), σ. 332, σημ. 2α.

10. Γ. Σ. Κορρές, «Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν», *ΠΑΕ* 1980, σσ. 132-137, 149-150, πίν. 105α, 106α, 115-116. Ἦτοι, νοεῖται ὅτι τὸ πεταλόσχημον κτίσμα ἀνάγεται εἰς τὴν δευτέραν φάσιν, τὴν φάσιν ἀνανέωσεως καὶ ἐπεκτάσεως τοῦ τύμβου, πρᾶγμα ποὺ ἔχει ὑποδηλωθῇ σαφῶς τὸ πρῶτον εἰς *ΠΑΕ* 1980 (ὡς ἄνω).

11. Σπυρ. Ν. Μαρινᾶτος, «Ἀνασκαφαὶ Μαραθῶνος», *ΠΑΕ* 1970, σ. 10, πίν. 7β'. Π. Καλλιγᾶς, ἑ.ἀ., *ΑΔΑ* Χ, 1977, σ. 120· Γ.Σ. Κορρές, «Ἐρευναι καὶ Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν», *ΠΑΕ* 1978, σ. 332, σημ. 2δ. (Ἦτο κενοτάφιον ὄλων τῶν τύμβων·)

12. Γ.Σ. Κορρές, *αὐτόθι*, σ. 332, σημ. 2. Πρβ. τοῦ ὑπογραφομένου «Οἱ Μεσοελλαδικοὶ τύμβοι τῆς Μεσσηνίας, Ἐθνολογικὰ προβλήματα καὶ συμπεράσματα», ἑ.ἀ., σημ. 66.

ρουμένου ταφίσκου^{12α}, ό όποϊος έσχηματίσθη βαθμηδόν και όχι εϋθύς έξ άρχής.

Κατά ταϋτα, άπαντα τά άψιδωτά ταφικά μνημεϊα δέν έχουν περιληφθῆ, ός είδομεν, εις τύμβους και είναι βέβαιον ότι και τó κτίσμα Θ τών Κοκκολάτων δέν έχει περιληφθῆ εις τόν θεωρούμενον μείζονα τύμβον¹³, άλλ' άνήκεν εις τó αϋτό νεκροταφεϊόν με τούς ME χρόνων κιβωτισειδεϊς τάφους.

"Όσον άφορᾷ τās άπόψεις τοϋ Π. Καλλιγᾷ, ύπεστήριξα¹⁴ «ότι αϋτός ό φημολογούμενος τύμβος δέν παρουσιάζει συσσώρευσιν χώματος πρós δημιουργίαν τύμβου, ένῳ άπουσιάζει και ή χαρακτηριστική περιφερειακή λιθινή κρηπίς ή περίβολος, δίκην αναλημματικού τοίχου, ή, τούλάχιστον, ή λιθινή επικάλυψις (λίθινος μανδύας) τών τύμβων». Περαιτέρω, δέον όπως παρατηρηθῆ ότι εκ τών έξ (6) κιβωτισοσχήμεων τάφων τών Κοκκολάτων μόνον οί τρεϊς έχουν ακτινωτήν πως τήν νοητήν των διάταξιν, ένῳ οί λοιποί τρεϊς άκανόνιστον Χ και άσύμφωνον πρós τούς μνημονευθέντας ισαρίθμους των.

Τό πεταλόσχημον τοϋτο εύρηται εις σχετικώς ίκανήν άπόστασιν από τούς τάφους Β', Β'', Δ', Ε', Ζ', Η', ένδιαμέσως δέ, δηλ., μεταξύ τοϋ πεταλοσχήμου Θ' και τών κιβωτισοσχήμεων Β', Β'', έτι δέ μεταξύ τοϋ αϋτοϋ Θ' και τών κιβωτισοσχήμεων Δ', Ε', Ζ' και Η' δέν ύπάρχουν άλλοι τάφοι οϋτε κατά τήν περιφέρειαν οϋτε εις έσωτερικώτερον σημείον και οί όποϊοι νά άνάγωνται εις τήν

12α. Λιάνα Παρλαμᾷ, «Καρποφόρα», ΑΔ 27, 1972, Β' σ. 262, σχέδ. 3. τῆς ίδίας, «Άψιδωτοί Μυκηναϊκοί τάφοι στή Μεσσηνία», ΑΔΑ IX, 1976, σσ. 252-257.

13. Γ.Σ. Κορρές, «Η Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς», «Μνήμη» Γεωργίου Ίω. Κουρμούλη, 'Αθήναι 1979 (άνάτυπον, σ. 26, σημ. 22 [προσθήκη: τελική έκδοσις, 'Αθήναι 1989, σ. 421, σημ. 22. 'Εν σχέσει πρós τήν τότε διατυπωμένην, πρὸ τοϋ έτους 1980, άποψιν, ήτοι, πρὸ τῆς συμπληρώσεως τῆς άνασκαφῆς τοϋ τύμβου τοϋ 'Αγ. Ίωάννου Παπουλίων και πρὸ τῆς τελικῆς διαπιστώσεως ότι τó κενοτάφιον τοϋ τύμβου τοϋ 'Αγ. Ίωάννου Παπουλίων άνήκεν εις τήν δευτέραν φάσιν άνανεώσεως και επεκτάσεως τοϋ αρχικοϋ μικροτέρου τύμβου, άπλώς, δέον όπως διαγραφοϋν αἱ άκόλουθοι δύο προτάσεις (εις σ. 422, σημ. 22 τοϋ τόμου «Μνήμη» τοϋ έτους 1989: «"Αρα, δέν πρόκειται περί κενοταφίων και δέν άπαιτεϊται συσχετισμός μεταξύ τούτων. Τό πεταλόσχημον κτίσμα τών Παπουλίων φαίνεται ότι άνήκεν εις περίοδον προτυμβικῆς χρήσεως τοϋ χώρου και αϋτό θά συνέβαινε και με τó οικoδόμημα τών Κοκκολάτων». Πράγματι, ός έσημείωνα περαιτέρω, «Η συνέχισις τῆς έρευνῆς εις τόν τύμβον τών Παπουλίων άναμένεται νά δώση τήν λύσιν εις όλα αϋτά τὰ προβλήματα». Έκ τῆς άνασκαφῆς τοϋ έπομένου έτους 1980 προέκυψεν ότι τó πεταλόσχημον άνήκεν εις τήν δευτέραν φάσιν άνανεώσεως τοϋ τύμβου, ένῳ, με τήν επανάληψιν και συμπλήρωσιν τῆς άνασκαφῆς τοϋ τύμβου Καλογεροπούλου εις Ρούτση Πυλίας προέκυψεν άλλο άρχέγονον τήν κατασκευήν και σύλληψιν κενοτάφιον ("Εργον 1989, σσ. 26-28, εικ. 27). Πρβ. και Γ.Σ. Κορρέ, «Η Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς κατά τās έρευνας τών έτών 1956, 1958, 1975-1979», 'Επιστημονική Έπετηρίδα τῆς «Παντείου» 'Ανωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Έπιστημῶν 'Αθηνῶν, 'Αθήνα 1980, σ. 341, σημ. 22].

14. Γ.Σ. Κορρές, «Η Προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς», έ.ά. (1979), σ. 28, σημ. 0 και 1989, σ. 422, σημ. 22.

ΜΕ ἐποχὴν. Ἐπίσης, οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι Β', Β'', Δ' δὲν ὑπακούουν εἰς τὴν θεωρουμένην ἀκτινωτὴν διάταξιν τῶν λοιπῶν κιβωτιοσχημῶν τάφων τοῦ δῆθεν τύμβου. Ἡ αὐτὴ ἀτακτος, ἤτοι, κατὰ περίπτωσιν, διάνοιξις λάκκων καὶ δημιουργία λακκοειδῶν τάφων εἰς τὸν ταφικὸν κύκλον Β' τῶν Μυκηναῶν δὲν ὠφείλετο εἰς ὑπαρξιν τύμβου καὶ ἀναλημματικοῦ τοίχου εἰς τὴν περιφέρειαν καὶ δὲν ὠδήγησεν εἰς δημιουργίαν τύμβου ἀργότερον.

Εἶναι σαφές ὅτι οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι διηνοίχθησαν εἰς Κοκκολᾶτα καὶ ἐκτίσθησαν, ὅτε δὲν ὑπῆρχεν οἰοσδήποτε τυμβικός σχηματισμὸς καὶ αὐτὸ ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν τοποθέτησιν τοῦ πεταλοσχήμου, τὸ ὁποῖον, ὅπως ἐπαναλαμβάνω καὶ εἰς ἄλλο σημεῖον, ὡς πεταλόσχημον καὶ ὡς κενοτάφιον ἔπρεπε νὰ συνδέεται, οὕτως ἢ ἄλλως, μὲ τοὺς λοιποὺς κιβωτιοσχημοὺς τάφους, μὲ τοὺς ὁποίους, ὅμως, δὲν συνδέεται ὀργανικῶς, δηλ., δὲν εὗρηται εἰς κοινὸν τύμβον, ἀλλά, ἀπλῶς, εὗρηται ὁμοῦ εἰς τὸ νοούμενον πλαίσιον τοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου, δηλ., εἰς τὸν αὐτὸν χώρον. Ἄρα, ἐπαναλαμβάνεται, οὐδεμία ὑπῆρχε ὀργάνωσις μὲ βᾶσιν τυμβοειδῆ διαμόρφωσιν τοῦ χώρου.

Ἡ χρῆσις, ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, λακκοειδῶν τάφων καὶ χασματοειδῶν ἐν τῷ βράχῳ τάφων καθιστᾷ σαφῆ τὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου: τὰ χάσματα ταῦτα ἦσαν προσιτά, ἤτοι, δὲν ἦσαν κεκαλυμμένα, δυνατόν, βεβαίως, νὰ ἦσαν μερικῶς ἐπιχωσμένα (κατὰ τὸ βαθύτερόν των τμήμα), πλὴν ὅμως ὡς κοιλότητες προσεφέροντο διὰ ταφάς. Ἡ κατάστασις εἶναι σαφής, ὅπως καὶ αἱ εἰκόνες ὑπ' ἀριθ. 7 καὶ 9 τοῦ Καββαδία εἰς ΠΑΕ 1912 (σσ. 251 καὶ 254, ἀντιστοίχως).

Κατὰ ταῦτα, πρόκειται περὶ ἀπλοῦ νεκροταφείου, ἄνευ ἰδιαιτέρου τινὸς χαρακτηριστικοῦ, πέρα τοῦ γεγονότος ὅτι τοὺς ΜΕ κιβωτιοσχημοὺς διεδέχθησαν θολωτοὶ καί, μάλιστα, τῆς τρίτης μυκηναϊκᾶς περιόδου. Ἄρα, οὐδεμία συνέχεια σημειοῦται καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ληγούσης ΜΕ εἰς τὴν ΥΕ I περίοδον δὲν ὑφίσταται κατὰ τὸ μέτρον τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν ἐξ ἄλλων μεσοσηνιακῶν θέσεων, ἔτι δὲ οὕτε ἐμφανίζεται προσαρμογὴ θολωτοῦ τάφου κατὰ τὸ κέντρον τοῦ ὑποτιθεμένου παλαιότερου ΜΕ ταφικοῦ μνημείου, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ γνωστὸν ὑπάρχον ὕλικόν».

Προσφάτως, ὁ Π. Καλλιγᾶς περιέλαβε τὸ νεκροταφεῖον τῶν Κοκκολάτων, ἐκ νέου, εἰς μελέτην του διὰ τὴν Μυκηναϊκὴν Κράνην καὶ ἐσημείωσε τὰ ἀκόλουθα: «Στὰ Κοκκολᾶτα οἱ δύο μικροὶ μυκηναϊκοὶ θόλοι ἀνοίχτηκαν μέσα στὸν παλαιὸ μεσο-ελλαδικὸ ταφικὸ τύμβο, ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστο ἀκόμη ἂν τὸ γεγονός ἦταν τυχαῖο καὶ οἱ κατασκευαστὲς ἀπλῶς ἐκμεταλλεύτηκαν τὸ τεχνητὸ αὐτὸ ἔξαρχα τῆς γῆς ἢ μαρτυρεῖ ἐπιβίωσις ταφικῶν ἐθίμων¹⁴. (=Ἡ ὑπαρξὴ μεσοελλαδικοῦ τύμβου ποῦ κάλυπτε τοὺς ἔξι (6) σύγχρονους κιβωτιόσχημοὺς τάφους (Π. Καλλιγᾶς, ΑΑΑ Χ (1977, 116-21), ἔχει γίνεαι ἀποδεκτὴ (S. Hood,

Εὐ. Δεϊλάκη, προφορ. ἀνακριν.) παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Γ. Κορρέ («Μνήμη Γεωργίου Κουρμούλη», Ἀθήναι 1979, 27 σημ. 22)»¹⁵.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω γραφομένων τοῦ Π. Καλλιγᾶ ἐννοεῖται ὅτι: α) ὑφίστατο τύμβος κατὰ τοὺς ΜΕ χρόνους μὲ κιβωτισσχήμους τάφους εἰς βάθος καὶ ἀψιδωτὸν εἰς τὴν περιφέρειαν (διατί, ἄρα γε;) καὶ β) τὸ πρῶτον σημειοῦται ἄνευ παρατηρήσεως ἐπὶ τόπου ὅτι ὑπῆρχε «τεχνητὸ ἔξαγμα τῆς γῆς», τὸ ὁποῖον, ὅμως, οὐδόλως ἐμνημονεύθη παλαιότερον, ὅπως, ἐπίσης, οὐδόλως ἐμνημονεύθη ἢ παρατηρήθη παρομοίᾳ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους ὑπὸ τῶν R. Hope Simpson καὶ O.T.P.K. Dickinson εἰς τὴν περιγραφὴν ταν τῆς θέσεως¹⁶.

Ἡ μορφή τοῦ «Θ» μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη συσσωρεύσεως χώματος γύρω του, ἐνῶ εἶναι σαφές ὅτι χῶμα θὰ συνεκεντρώθη μόνον κατὰ τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους, ὅποτε ἐκτίσθησαν οἱ δύο θολωτοὶ τάφοι, διὰ τοὺς ὁποίους καὶ θὰ ἦτο ἀναγκαῖα ἡ ἐπισσώρευσις χώματος πρὸς δημιουργίαν τύμβου περὶξ ἐνὸς ἐκάστου τούτων διὰ λόγους προστασίας. Ἄρα, ἐσχηματίζοντο ἐπὶ μέρους τύμβοι, ποὺ περιωρίζοντο εἰς τὰ σημεῖα αὐτὰ τοῦ νεκροταφείου καὶ δὲν ὑπῆρχε ἐνιαῖος ΜΕ τύμβος εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ προμυκηναϊκοῦ νεκροταφείου πρὸς ἐπικάλυψιν τῶν εἰς βάθος κτισθέντων κιβωτισσχημάτων τάφων. Ἡ χρῆσις, ἐξ ἄλλου, τῶν λαξευμάτων τοῦ βράχου ὑποδηλοῖ, ἀπλούστατα, ὅτι τὰ σημεῖα αὐτὰ ἦσαν προσιτὰ καὶ δὲν ἐκαλύπτοντο ὑπὸ συσσωρευμένου ὄγκου χώματος.

Ἄρα, τελεσιδίκως, ἀφοῦ α) δὲν ὑπῆρχε κεντρικὸν κτίσμα, β) δὲν ὑπῆρχε συσσωρεύσεις χώματος, γ) δὲν ὑπῆρχε ἀναλημματικὸς τοῦχος-περίβολος, ὅπως εἰς ὅλους τοὺς πραγματικὸς ΜΕ τύμβους, δ) ὑπῆρχον χάσματα εἰς τὸν βράχον, χρησιμοποιούμενα ὡς τάφοι κατὰ διαφόρους περιόδους, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνεταί λόγος περὶ ΜΕ τύμβου. Ἄλλως τε, ὁ Παν. Καββαδίας, ὁ ὁποῖος εἶχε παραθέσει ἰδικὸν περὶ τύμβων κεφάλαιον εἰς τὸ ἔργον του «Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία», θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ εἶχεν ἀντιληφθῇ, μὲ τὴν ὀξυδέρκειαν ποὺ τὸν διέκρινε, τὸν ὑποτιθέμενον τύμβον καὶ νὰ τὸν εἶχε καταστρέψει. Ἀθήναι 1982

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Εἰς τὸ εἰς ἄγνωστον ἀρχαιολόγον (Κων. Κουρουνιώτης;) ὀφειλόμενον χειρόγραφον πόνημα «Ὁ Ἑρρῆκος Σπῆμαν καὶ ὁ Μυκηναϊκὸς Πολιτισμὸς»

15. Πέτρος Γ. Καλλιγᾶς, «Ἡ Μυκηναϊκὴ Κρᾶνὴ τῆς Κεφαλλονιάς», *Αρχαιολογία*, τεῦχος 1, Νοέμβριος 1981, σσ. 77-83, ἰδίᾳ σ. 83 σημ. 15. Πρβ. Εὐ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *Οἱ Τύμβοι τοῦ Ἀργούς*, ἔ.ἀ., σσ. 234-235.

16. Πρβ. ἄνωτέρω, σημ. 6. Ἐπίσης, οἱ Ant. Snodgrass, «*The Dark Age of Greece*», London 1971, σ. 182 καὶ Oliver T.P.K. Dickinson, «*The Origins of the Mycenaean Civilisation*», Göteborg 1977, σ. 94, οὐδόλως συνεζήτησαν παρομοίαν περίπτωσιν.

(Διαγωνισμός Σοφίας Σλήμαν συμφώνως τῇ ἀπὸ 29 Αὐγούστου 1912 προκηρύξει τῆς Πρυτανείας τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) ἀναγράφεται ἐν σελ. 87 ὑπὸ τὴν ἐνδειξιν Κοκολάτα: «Θολωτοὶ τάφοι καὶ πολλοὶ κιβωτιοειδεῖς ἐν Κοκολάτοις ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς κατωφερείας τοῦ ὑψώματος τῆς ἀρχαίας Κράνης». Ἄρα, ἡ κεκλιμένη διαμόρφωσις τοῦ χώρου δὲν εὐνοεῖ καὶ δὲν ἐπιτρέπει ἵδρυσιν τύμβου¹⁷.

Κατόπιν τῆς προσφορᾶς τῆς, ἡ Σοφία Ἑρρ. Σλήμαν, ὠνομάσθη εὐεργέτις τοῦ Πανεπιστημίου, ἔσχε δὲ ὡς ὑποχρέωσιν νὰ ἐκτυπωθῇ ἡ βραβευθησομένη εἰς τὸν διαγωνισμὸν τοῦ Φεβρουαρίου 1914 διατριβή, πρᾶγμα τὸ ὅποιον δὲν ἐπετεύχθη δι' ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς λόγους.

Ἡ Sylvie Miller, ἀπηρίθμησε προσφάτως τὸν θεωρούμενον τύμβον τῶν Κοκκολάτων μεταξὺ τῶν τύμβων τῆς Λευκάδος/Ἰονίων νήσων χωρὶς νὰ δώσῃ οἰανδὴποτε ἐνδειξιν περὶ πιθανῆς διαμέτρου, περὶ τύπου τοῦ τύμβου καὶ περὶ χρονολογήσεώς του, ἐπανάλαβε δὲ καὶ τὴν σχέσιν τοῦ κτίσματος καὶ πρὸς τὸ κενοτάφιον τοῦ τύμβου εἰς Ἀγ. Ἰωάννην Παπουλίαν καὶ πρὸς τὸ ἀνεξάρτητον πεταλόσχημον κτίσμα εἰς Βρανᾶ Μαραθῶνος¹⁸.

17. Θερμὰ εὐχαριστίαι ἀπευθύνονται πρὸς τὴν Διευθύντριαν τῆς Γενναδαίου Βιβλιοθήκης κ. Σοφίαν Παπαγεωργίου καὶ πρὸς τὸν πρῶν Διευθυντὴν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν καθηγ. δρ. Stephen Miller διὰ τὴν ἄδειαν χρησιμοποίησεως τοῦ χειρογράφου, ἔτι δὲ καὶ πρὸς τὴν ὑπεύθυνον τοῦ Ἀρχείου Σλήμαν κ. Χριστίναν Βάρδα.

18. Sylvie Miller, «Les Tumuli Helladiques: où; quand? comment»? *BCH* 113, 1989, σσ. 1-42, ἰδίᾳ σ. 26, σημ. 124 καὶ σ. 39, ἀριθ. 65 (E 23).